

Historijskopравни aspekti antikorupcionog zakonodavstva- primjer atinskog i rimskog prava

Doc.dr. Dževad Drino

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

Email: dzevad.drino@prf.unze.ba

ass. Benjamina Londrc dipl.iur.

Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

Email: londrcb@hotmail.com

Sažetak: U sagledavanju historijskopravnog aspekta antikorupcionog zakonodavstva zadržat ćemo se na najistaknutijem eksperimentu u historiji države i prava-atinskoj demokraciji, koja je prva država antike koja je svojim uređenim zakonodavstvom reagovala na grozničavu borbu za novac- hremastike, i na pojavu novih bogataša- neoplutoi. Još od 487. godine stare ere izbor državnih funkcionera se vrši ždrijebom dok se rigorozna dokimastija, ispitivanje karaktera kandidata završava zakletvom budućeg arhonta da će, ako prihvati poklon ili mito bogovima posvetiti zlatni kip u prirodnoj veličini.

Najveći pravni sistem antike, rimsko pravo, je prvo društvo koje djelo korupcije uređuje krivičnopravnim normama donoseći veliki broj antikorupcionih zakona, računa se da je samo u periodu Republike donešeno oko 800 različitih zakona od kojih se petnaestak izrekom utvrđuju kao *actiones populares*- popularne tužbe, dostupne svakome građaninu kao kontrolni funkcija kojom se nadzire rad državnih organa.

Tako su već u antici utvrđeni elementi koje određuju sam pojam korupcije- novac odnosno njegova cirkulacija koja predstavlja krvotok ili živac koji je pokreće- *nervus rerum garendarum*, te njegova sprega sa elementima javne vlasti.

Ključne riječi: atinsko pravo, antikorupcijski zakoni, država, rimsko pravo.

Svako pojmovno određenje korupcije, bez obzira sa kojeg aspekta ga dajemo, ukazuje gotovo uvijek na dvije stvari: povezanost sa javnim sektorom i široku, snažnu moralnu osudu, pa smo u ovom izlaganju posebnu pažnju posvetili „javno-privatnom partnerstvu“ kod ovog djela, prateći ga kroz historijsku pozadinu izgradnje prvih antikorupcionih zakonskih normi. Vjerovatno nema teme u kojoj se bolje očituje licemjernost vlasti i otklon između proklamovanog i urađenog kao na ovom polju, primjer državnih vlasti u Bosni i Hercegovini je očigledan: ustrojena je Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije (APIK), imenovani čelnici po principu jedan Bošnjak na čelu, i po jedan Hrvat i Srbin kao zamjenici, i tu se stalo. Agencija nema sredstava za rad, zakonski okvir je toliko loše urađen da antikorupcijski zakoni nemogu proći u Parlamentu i pored silnih preporuka Evropske Unije- jednostavno, puno proklamovanog, malo urađenog!

Da bi se ova pojava svela na marginalnu razinu očito je da sama represija, koja se počesto sama zagovara, nije dovoljna- neophodan je preventivni pristup u određivanju odnosa koji najčešće karakterišemo riječima nepošteno- nezakonito- nemoralno! To je svakako zloupotreba javnih ovlasti radi ostvarenja privatnih probitaka, čin nedopuštene razmjene javnog službenika i druge osobe, sa posljedicama gubitka javnog povjerenja i vjerodostojnosti vlasti. Korijen riječi korupcija, latinski *rumpere*, razbijanje, odnosno *corruptus*, lat.- potplaćen, najčešće se određuje u kategorijama: individualna/pojedinačna, sistemska/društvena, posredna, natjecateljska, politička, itd.

Zanimljivo je da u gotovo svakom pojmovnom određenju korupcije nedostaje povijesni aspekt ili je on minimiziran, iskrivljen ili sveden na floskulu; npr. stručni ili čak naučni radovi ponavljaju floskule tipa „*još u Mesopotamiji, ako ne i prije, obnašatelji javnih dužnosti zlorabili su svoj položaj radi stjecanja osobne koristi*“.¹ Naravno da ova pojava nema moderni predznak, najstariji zakonik na svijetu Ur- Nammuov, u svom uvodu navodi da je „*Ur- Nammu, silni ratnik, uveo pravdu, iskorijeni krivokletstvo, nasilje i neslogu, tako da siročić ne postaje žrtva bogataša, udovica ne postaje žrtva moćnika*“² dok Hamurabije u svom zakoniku navodi da su ga bogovi pozvali da „*unaprijedim blagostanje ljudi, da pribavim važnost pravu u ovoj zemlji, da istrijebim pokvarenog i nevaljalog, da spriječim moćnog da ugnjetava slabog*“.³

Sagledavajući upravo historijskopравни aspekt antikorupcionog zakonodavstva, zadržat ćemo se prvo na najistaknutijem eksperimentu u historiji upravljanja- atinskoj demokratiji, koja je na bazi razvijene etičke filozofske misli, svojim uređenim zakonodavstvom reagovala na grozničavu borbu za novac- *bremastike* i na pojavu novih

---

¹ A- M. Getoš, Z. Čupić, P. Mihaljević; Analiza koncepta „*Edukacijom protiv korupcije*“ na primjeru praktičnih iskustava s antikorupcijskog sata, Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske, vol. 2, 1/ 2011, 99- 119.

² Ur- Nammuov zakonik, u: R. Festić, *Stari kodeksi*, Sarajevo, 1998., 5- 8.

³ *Hamurabijev zakonik*, o. c., 15.

bogataša- *neoplutoi*. Antisten, osnivač Kiničke škole, najpogrdnijim riječima se izražavao o atinskoj demokraciji, savjetovao je Atinjanima da narodnom odlukom imenuju magarce za konje, „*kod vas svako može biti i vojskovođa iako ništa ne zna pošto je za to dovoljno samo podizanje ruku!*”⁴ Uređenjem izbora na javne funkcije ždrijebom, još 487. godine p. n. e., metod biranja najviših dužnosnika- arhonata, zamijenjen je također ždrijebom, kako navodi Plutarh „kao sprečavanje bogatih da kupuju položaje novcem, a nepošteni osmjehom”.⁵ Rigorozna *dokimasija*- ispitivanje karaktera kandidata, koje sprovodi Vijeće 400 ili sud, završava se zakletvom budućeg arhonta da će, ako prihvati poklon ili mito, bogovima posvetiti zlatni kip u prirodnoj veličini. Osim arhonata, Aristotel navodi 25 grupa gradskih funkcionera, sa oko 700 članova- svi se nalaze pod kontrolom Skupštine, Vijeća ili sudova, gotovo svi se biraju ždrijebom na mandat od godinu dana, kao preventiva protiv korupcije ali i tiranije, kao izraz kocke odnosno kao volja bogova.⁶ U zlatno doba atinske demokratije, država se ne plaši regulative: ona propisuje veličinu miraza, troškove sahrane, oporezuje i nadzire trgovinu, uvodi jedinstvene mjere i utege, ograničava izvoz hrane, pažljivo motri naročito trgovinu žitom, interveniše državnim rezervama sprječavajući time svaki mogući vid korupcije na tržištu. U atinskoj upravi su i brojni finansijski službenici: *poleti*- iznajmljivači državnih dohodaka, *praktori*- poreznici, *apodekti*, *kolakreti*- Atenini blagajnici, zaduženi za čuvanje i upravljanje javnim novcem, *helonotami*- helenski blagajnici koji su ubirali danak od savezničkih država.⁷ Svaki od njih je polagao zakletvu i Skupština ga je uvijek mogla pozvati na polaganje računa i izglasati smjenjivanje, uz jasnu prijetnju smrtne kazne za zloupotrebe. Čak i svaki stalno nastanjeni stranac- *metek*, ako bi pokušao nezakonito ili podmićivanjem steći građansko pravo, bio bi pretvoren u roba.⁸ Demosten u svojim sudskim govorima citira zakon koji zabranjuje novčane naknade *sinegovima*- zastupnicima na sudu,⁹ kao i potkupljivanje sudija, a Aristotel u djelu „Politika”, nabrajajući nadležnosti osam sudova,

---

⁴ Antisten je rođen oko 440. godine stare ere, najprije je učenik sofista i besjednika Gorgije iz Leontina na Siciliji, znamenitog sofista, najvećeg besjednika V vijeka, a kasnije Sokratov učenik- vidi u: Miloš N. Đurić, Aristotelovo učenje o državi i njenom etičkom zadatku- predgovor djelu Aristotel, *Politika*, IV izd., BIGZ, Beograd, 1984.

⁵ Plutarh, *Slavni likovi antike I*, prev. Miloš N. Đurić, „*Matica Srpska*“, Novi Sad, 1987., 114. On navodi (*Likurg* c. XXVI) način izbora za eforat i gerusiju u Sparti: kandidati su se jedan po jedan pojavljivali pred narodom koji je jače ili slabije aplaudirao ili vikao, već prema tome da li mu se kandidat više ili manje dopadao. Istovremeno se u blizini, u jednoj drvenoj kućici, nalazila izborna komisija koja kandidate nije mogla da vidi ali je mogla da čuje odobravanje i viku naroda. Ona je određivala koji po redu kandidat je dobio najveće i najjače odobravanje, te je prema tome vršila izbor.

⁶ *Aristotelov Ustav atenski*, prev. N. Majnarić, Zagreb, 1948., 82.

⁷ Dževad Drino, *Istorija pravnih institucija*, B. Gradiška 2014., 40. Aristotel navodi u Ustavu atenskom (c. 51.), da Vijeće kockom postavlja deset nadzornika trgova, pet za Pirej i pet za Atinu, njihova je dužnost da se brinu za svu robu da se prodaje u ispravnom stanju.

⁸ Dževad Drino, *Meteki, peregrine, forensi- stranci u mediteranskim gradovima*, Zbornik radova „*IV korijeni mediteranske filozofije*” Split, 2010, 31. Meteki su bili stalno nastanjeni stranci, uglavnom trgovci i zanatlije, plaćali su porez- metekion, muškarci dvanaest drahmi godišnje, a udovice bez odrasle muške djece polovinu.

⁹ Sima Avramović, *Isejevo besedništvo i atinsko pravo*, Beograd 2005, 44.

navodi da je jedan posebno zadužen za krivična djela pronevjere, utaje te primanje mita.¹⁰ Plaćanje službenih lica, državnih magistrata uveo je Perikle, dok je uređen status govornika u skupštini: da uživa politička prava, da državi ne duguje ništa, da je dobrog vladanja, da je u zakonitom braku, da u Atici ima zemlju- nepokretna dobra, da je ispunio dužnosti prema roditeljima, da je bio u svim vojnim pohodima i da u borbi nikada nije bacio svoj štit!¹¹ Novi zakoni nose ime predlažaća, između ostalog, i zato kako bi mogli biti tuženi sudu i kažnjeni, što dovoljno govori o odnosu prema donešenim zakonima!

Najveći pravni sistem antike, rimsko pravo, u periodu kasne Republike, donosi veliki broj antikorupcijskih zakona s ciljem zaštite javnog poretka te veće učinkovitosti i ispravnijeg rada državnih organa. Cijeni se da je u periodu Republike donošeno oko 800 raznih zakona, u njih petnaestak izrekom se utvrđuje tzv. *Actiones populares*- popularne tužbe dostupne svakom građaninu, utvrđene i kao kontrolna funkcija kojom se kontrolira rad državnih funkcionera.¹²

Sve magistratske službe su kratkotrajne, a sredinom Republike je uveden i sistem tajnog glasanja (130.g. p.n.e.) kao zaštita sudaca, ali i sprečavanje uticaja pri odlučivanju. Prema zakonu *lex Petelia* iz 358.godine p. n. e., zabranjeno je kupovanje glasova- *largitio*, i agitacija u toku pazarnih dana u gradu te na seoskim vašarima, a kandidati se obavezuju na nošenje bijele toge- otuda i naziv kandidat, od *kandidus* (latinski), bijel.¹³ U doba reformi Gaja Graha 123. godine p. n. e., uveden je zakon *lex acilia repetundarum*, kojim je pojačana odgovornost rimskih magistrata za otimanje i iznuđivanje, tužba je promijenila svoju građanskopravnu prirodu u tužbu krivičnopravne prirode *in duplum*, u odnosu na vrijednost imovinskopravnog zahtjeva ostvarenog zloupotrebom položaja.¹⁴

Prvi stalni porotni sud za krivično djelo izborne korupcije- *ambitus*, ustanovljen je zakonom diktatora Kornelija Sule kojim je propisana zabrana vršenja javnih dužnosti u trajanju od deset godina. Sula je svoje zakone kasnije postrožio pa je 70. i 67.godine p. n. e., uveo visoke novčane kazne, isključenje iz Senata, doživotno oduzimanje senatorskog ranga i zabranu izbora na svaku magistratsku dužnost. Ciceron navodi zakon iz 63. godine o sprečavanju nedopuštenog postupanja u predizbornoj kampanji- potkupljivanje (*ambitus*), davanje poklona, priređivanje gladijatorskih igara, organizovanje besplatnih gozbi.¹⁵ Po

---

¹⁰ Aristotel, *Politika*, prev. Lj. Stanojević- Crepajac, BIGZ, Beograd, 1984, 71.

¹¹ *Aristotelov ustav atenski*, 25. Sudijska dnevica iznosila je jedan obol, potom dva a Perikle je povećao na tri obola.

¹² Jelena Danilović, *Popularne tužbe od rimskog do savremenih prava*, Institut za pravnu istoriju, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1968.

¹³ Obrad Stanojević, *Rimsko pravo*, Sarajevo, 2000., 34.

¹⁴ Šire u: Ivana Jaramaz- Reskušić, *Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu*, Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, 2003.

¹⁵ M. T. Ciceron, *Libri politici*, sv. 1. De Re Publica, sv. 2. De legibus, prev. D. Nečas- Hraste, Zagreb 1995- 6.

svemu sudeći izborna korupcija je imala znatan zamah u razvitku rimskog društva jer je 55. godine p. n. e. donosen zakon *lex Licinia* kojim je utvrđeno novo krivično djelo- *crimen sodaliciozum*, organizovanje tajnih društava sa svrhom trgovanja odnosno pridobivanja glasova nezakonitim pritiscima na birače, za što je zapriječena kazna izгона iz Rima. Dolaskom Oktavijana Avgusta na vlast, najprije je ublažena kazna na području izborne korupcije, propisujući fiksnu novčanu kaznu u astronomskom iznosu od 100.000 sestercija, popraćenu petogodišnjom zabranom vršenja svih javnih dužnosti.

Po Tacitovom svjedočanstvu, i kandidati za izbor na javnu službu su polagali spomenuti novčani iznos kao svojevrsno osiguranje, tj. kao zalog za eventualna kažnjiva djela koja su mogli učiniti u službi.¹⁶

Kasnije se, pod pojmom *ambitus* razumijevalo samo podmićivanje senatora, a poslije je kupovanje javne službe ili unaprjeđenja u carskoj administraciji, bilo kažnjavano deportacijom na otoke, uz konfiskaciju imovine u korist državne blagajne! Kao antikorupcijska mjera smatra se i Augustova zabrana da se kandidatima za listu sudaca nedozvoljava da tokom trajanja sudskog postupka stupe u kuću bilo kojeg sudionika u kaznenom postupku. Tacitovi *Anali* na više mjesta nam daju opis suđenja upravicima provincija po osnovu iznuđivanja- *crimen repetundarum*, u detaljnom opisu senatskog suđenja *Gaju Juniju Silanu*, prokonzulu Azije, konstatuje se pokušaj korupcije senatske komisije, za što je osuđen na progonstvo na otok Citno.¹⁷ Iz pisama Plinija Starijeg saznajemo za svjedočanstvo o senatskom postupku vođenom 99.godine nove ere protiv *Mariusa Priscusa*, bivšeg prokonzula Afrike, kojeg su optužili za iznudu novca stanovnika provincije, ali i za primanje novca u svrhu osude devetorice nevinih osoba. Senat je, nakon Priskova priznanja, kao suoptužene stavio i njegove potkupljivače, a i jednog posrednika prilikom potkupljivanja (Pisma, glava 2).¹⁸ Konačna odluka- *decretum*, imala je oblik senatskog mišljenja, a u formalnopravnom smislu snagu izvršne i neopozive sudske presude koja se objavljivala u Senatu te pohranjivala u arhivi na rimskom Forumu. Aktivnost rimskog Senata na polju antikorupcije je zamašna- 20. godine nove ere je donešen *senatus consulta Mesalianum* koji uvodi kazne za prevarne sporazume, davanjem ili primanjem novca, s ciljem optuživanja nevine osobe, kasnije se uvodi i novo djelo- tužiočevo odustajanje od tužbe zbog tajnog dogovora s optuženim, praćen najčešće podmićivanjem.¹⁹

Posebnu pažnju rimsko pravo utvrđuje odgovornosti suca, prema Zakoniku XII ploča najstariji izvor o nezakonitom ponašanju suca jeste Gelijev odlomak iz *Noctes atticae*, a koji se odnosi na tabulu devet: predviđa se smrtna kazna za suca ili arbitra ako bi primio

---

¹⁶ Kornelije Tacit, *Anali*, prev. Lj. Crepajac, Beograd 1970., 9.

¹⁷ Tacit, o.c. 56.

¹⁸ Gaj Plinije Mlađi, *Pisma*, prev. A. Vilhar, Beograd, 1982., 44.

¹⁹ Ante Romac, *Izvori rimskog prava*, Zagreb, 1973., odjeljak mišljenja senata, 83- 89.

novac za izricanje presude na štetu jedne od parničnih stranaka.²⁰ Vidljivo je razgraničenja objektivnog elementa- primanje novca ili dara, od subjektivnog koji predstavlja kršenje zakletve nepristrasnom obavljanju pravosudne dužnosti. Po svemu sudeći u ovom period nema razlikovanja krivičnog djela korupcije od podmićivanja, šturi izvori ukazuju da je kažnjivo samo primanje, a izgleda ne i davanje mita! Očito da se progonila *perfidia* suca koji je prodao *iusiurandum suum pecunia* postupajući na taj način s visokim stepenom društvene neprihvatljivosti odnosno *contra omnia iura divina atque humana*, te s predviđenom kapitalnom kaznom nastoji uspostaviti narušeni *pax deorum*, kao tadašnje vrhovno šticeño dobro!²¹ Prema Gelijevom odlomku, opravdanje je u kršenju *fides*, dužnosti prema *dies fidus* i s njom vezane *iusiurande iudicale*. Ilustracije radi, za lažno svjedočenje kazna je izvršavana bacanjem sa Tarpijske stijene (tabula VIII, 3.), kao počiniteljeva konsekracija uvrijeđenom božanstvu, sramotan način izvršenja *poena capitalis* sakralno-ekspijatornog karaktera. Iz perioda kasne Republike imamo i prvi potvrđeni slučaj javne krivnopravne odgovornosti suca, radi se o plebiscitu *lex Mucia ae Hostilio Tabulo* i srodnog senatskog mišljenja iz 141. godine stare ere kojim se uspostavlja poseban postupak, *question extraordinaria* radi slučajeva korupcije. Naime, I. L. Tabulo je kao predsjedavajući sudija primio mito od jedne stranke, potom pobjegao u egzil ali je na putu uhvaćen i zatvoren da bi šturi izvještaj donio vijest o njegovom samoubistvu trovanjem u zatvoru. Ciceron nam u više svojih vatrenih govora potvrđuje postojanje zakona *lex Claudia* iz 218. godine stare ere koji zabranjuje članovima Senata da koriste brodove koji nose više od 300 amfora- trgovina na veliko se očito prepušta drugim slojevima stanovništva! Zakon *lex Cornelia de sicariis et veneficis* diktatora Sule utvrđuje kapitalnu kaznu za magistrate odnosno senatore kao predsjednike ili članove pravosudnih tijela, ako su primili mito od stranke. Cezarova *lex Iulia de repetundis* iz 59. godine stare ere nije nam se sačuvala u originalnom tekstu, ali se citira u brojnim govorima rimskih oratora dok dalja razdoblja razvitka rimske države donose I nove propise. Principat proširuje sučevu odgovornost, *crimen repetundarum*, na iznudu, korupciju, zloupotrebu položaja, primanje darove ili novca, te jednostavno neizvršavanje povjerenih dužnosti. Dominat nam donosi brojne carske edikte, pogotovo u doba Konstantina I, kasniji *Codex Teodosianus* od ukupno 2.300 sačuvanih carskih konstitucija sadrži preko stotinu Konstantinovih kojima se utvrđuju različiti vidovi onoga što bi danas nazvali antikorupcijskim zakonodavstvom i propisima.²²

Dolaskom kršćanstva na svjetsku scenu, Bog se predstavlja kao pravdeni sudac i daje uputstva sucima „*Ne gledaj ko je ko i ne primaj poklone*“ - kaže peta knjiga Mojsijeva, dok nam

---

²⁰ Isti, *Zakonik XII ploča*, Zagreb, 1998.

²¹ Konsultuj izvanredan rad Ivana Jaramaz- Reskušić, *Odgovornost suca u rimskom pravu*, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, vol. 19., broj 1/ 2012., 309- 349.

²² O Konstantinovoj zakonodavnoj djelatnosti u radu Dž. Drino/ B. Londrc, *Milanski edikt kroz prizmu pravne nauke*, Zbornik „*Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*“, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2014., 38-45. *Codex Theodosianus*, Berlin, 1999., reprint, ed. Th. Mommsen.

Jevanđelje po Mateju donosi i prvu starozavjetnu korupcijsku aferu sa nesretnim Judom koji vraća glavarima 30 srebrenjaka, dobivenih za izdajstvo Isusa.²³ Reformistički pokreti unutar crkve, sa pozivom na suzbijanje crkvene korupcijske hobotnice- prodajom oprostajnica grijehova i kupovinom biskupskih stolica, na što direktno ukazuje 63 teza Martina Lutera od onih 95 zakucanih na vratima crkve u Witenbergu, rezultiraju crkvenim raskolima i pojavom nove reformisane, protestantske crkve.²⁴

Da antikorupcijski propisi nisu specifikum samo antičke Grčke i Rima, svjedoče nam i zakonici drugih naroda, u Zakoniku Salijskih Franaka- *lex Salica*, iz 590. godine, cijela glava 28 nosi naziv „*O potplaćivanju*“, gdje se u tri člana daje inkriminacija i sankcija za potplaćivanje, odnosno korupciju.²⁵

ZAKLJUČAK

Na kraju, korupcija, bez obzira kako moderno zvučala, očito predstavlja *crimen* starog prava o čemu svjedoče i mehanizmi države za njeno suzbijanje, bez obzira na njenu skrivenost ali i nepreciznu definisanost. Svako istraživanje u vrijednosno neutralnom okviru, bez obzira kako ga postavili : korupcija sa ili bez učesća službujućeg, centralizovana ili decentralizovana, uvijek u visokom postotku ukazuje na administrativni ili državni sektor kao mehanizam iniciranja, odvijanja, generisanja, ali i efikasnog suzbijanja, u čemu, nadamo se, doprinosi i ovaj historijskopравни osvrt. Svako otkrivanje povijesne pozadine nastanka i širenja ovog djela, predstavlja i otkrivanje historijske zasnovanosti koruptivnih aktivnosti a time doprinosi i boljem upoznavanju, u konačnici i suzbijanju ovog vječitog krimena.

LITERATURA

1. A- M. Getoš, Z. Čupić, P. Mihaljević; Analiza koncepta „*Edukacijom protiv korupcije*“ na primjeru praktičnih iskustava s antikorupcijskog sata, Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske, vol. 2, 1/ 2011, 99- 119.
2. Ante Romac, *Izvori rimskog prava*, Zagreb, 1973.
3. Ante Romac, *Zakonik XII ploča*, Zagreb, 1998.
4. Aristotel, *Politika*. prev. Lj. Stanojević- Crepajac, BIGZ, Beograd, 1984.
5. *Aristotelov Ustav atenski*, prev. N. Majnarić, Zagreb, 1948.
6. Dž. Drino/ B. Londrc, Milanski edikt kroz prizmu pravne nauke, Zbornik „*Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*“, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
7. Dževad Drino, *Istorija pravnih institucija*, B. Gradiška 2014.

---

²³ Libero Gerosa, *Crkveno pravo*, prev. K. Čavar, „*Kršćanska sadašnjost*“, Zagreb, 2007., 123.

²⁴ P.Kramer, *Kirchenrecht II. Ortikirche- Gesamtkirche*, Stuttgart-Berlin-Koln, 1993., 96.

²⁵ Dževad Drino, *Istorija pravnih institucija*, B. Gradiška, 2014., 117.

8. Dževad Drino, *Meteki, peregrine, forensi- stranci u mediteranskim gradovima*, Zbornik radova "IV korijeni mediteranske filozofije" Split, 2010.
9. Gaj Plinije Mlađi, *Pisma*, prev. A. Vilhar, Beograd, 1982.
10. Ivana Jaramaz- Reskušić, Odgovornost suca u rimskom pravu, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, vol. 19., broj 1/ 2012., 309- 349.
11. Jaramaz- Reskušić, *Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu*, Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, 2003.
12. Jelena Danilović, *Popularne tužbe od rimskog do savremenih prava*, Institut za pravnu istoriju, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1968.
13. Kornelije Tacit, *Anali*, prev. Lj. Crepajac, Beograd 1970.
14. Libero Gerosa, *Crkveno pravo*, prev. K. Čavar, "Kršćanska sadašnjost", Zagreb, 2007.
15. M. T. Ciceron, *Libri politici*, sv. 1. De Re Publica, sv. 2. De legibus, prev. D. Nečas-Hraste, Zagreb 1995- 6.
16. Obrad Stanojević, *Rimsko pravo*, Sarajevo, 2000.
17. P. Kramer, *Kirchenrecht II. Ortksirche- Gesamtkirche*, Stuttgart-Berlin-Koln, 1993.
18. Plutarh, *Slavni likovi antike I*, prev. Miloš N. Đurić, "Matica Srpska", Novi Sad, 1987.
19. R. Festić, *Stari kodeksi*, Sarajevo, 1998.
20. Sima Avramović, *Isejevo besedništvo i atinsko pravo*, Beograd 2005.